

Çelişki: doğa-toplum-düşünce üçlüsünün yapı ve gelişim kaynağı

Erwin Marquit¹

Marx ve Engels, diyalektik ve tarihsel-materyalist dünya görüşünü evrensel geçerliliği olan bilimsel bir yöntem bilim şeklinde doğa, toplum ve düşünce alanlarında sınavarak geliştirmeyi gerekli bulmaktaydılar: “Öznel dünyamızın ve nesnel dünyanın aynı kanunlara tabi oldukları; bu yüzden de birbirleriyle çelişkili sonuçlar vermek bir yana, son tahlilde örtüşmek zorunda oldukları hakikati bütün kuramsal düşüncemizi kesin surette belirler. Bu, ayırdında olunsun ya da olunmasın, bütün düşüncenin her türlü

¹ Erwin Marquit, Minnesota Üniversitesinde Fizik Profesörü ve Amerika Birleşik Devletleri Komünist Partisi mensubudur. ABD akademik camiasının en radikal üyelerinden biri olarak bilinen Marquit’in akademik hiyerarşi içinde yükselmesi çok uzun zaman boyunca engellenmiş, Marquit’in kendisine uygulanan ayrımcılığa karşı mücadelesi ise onu kamuoyu gözünde nisbeten “meşhur” bir sima kılmıştır. Akademik ilgi alanı “yüksek enerji fiziği” olan Erwin Marquit, son kırk yılda diyalektikle en fazla uğraşmış biliminsanlarından biridir. Bu makale *Political Affairs* dergisinin 2006 Temmuz sayısında yayımlanmıştır. Makale şu adresten alınmıştır: <http://www.politicalaffairs.net/contradiction-as-source-of-structure-and-development-in-nature-society-and-thought/>

koşuldan bağımsız çıkış noktasıdır.”²

Bilimsel etkinlik kuram ve pratiğin diyalektik birliğidir. Bu etkinlik bir yanıyla, maddi sistemlerin (toplumsal, biyolojik ve fiziksel alanların her birinde) yapısal gelişimlerini kuramsal düzeyde betimlemeyi gerektirir. Bununla kastedilen sistemin her bir özgül örgütlenme düzeyindeki hareketini ve gelişimini idare eden yasaların incelenmesidir. Kendi araştırma etkinliklerine yoğun biçimde gömülmüş biliminsanları, çalışma alanlarına ilişkin temel kavramları genellikle sezgi yardımıyla, yani onların diyalektik doğalarının bilincinde olmaksızın oluştururlar. Bu makalede felsefi jargonda çelişki adı verilen diyalektik karşıtlıkların nasıl olup da türlü yapıların hem varlıklarına hem de gelişmelerine temel teşkil ettiği incelenecek. Zira çelişkilerin maddi sistemlerin kararlılık ve gelişimlerine hangi yollarla içerilmiş olduklarını anlamak, daha ileri bilimsel araştırmalar için önemli bir metodolojik araç işlevi görebilir.

Çelişkileri yapı ve gelişimin kaynağı olarak tartışmadan önce, yapı teriminin ifade ettiği ilişkilere dair bir-iki şey söylemek yararlı olacak. Hörz ve arkadaşlarına göre, yapı denilince sistemin belli bir zaman aralığındaki birincil ve ikincil, tümel ve tikel, zorunlu ve olumsal ilişkilerinin bütünlüğü anlaşılmalıdır.³ Yapı terimiyle genellikle sistemin kararlı durumu kast edilir. Kararlılık daima görelidir, yani sistemin unsur ve ilişkilerinin anlamlı hiçbir niteliksel değişim göstermediği bir zaman aralığında tanımlıdır.⁴

Hörz ve arkadaşlarının tanımı, felsefi kategorilere ilişkin bütün tanımlar için olduğu üzere ancak kısmen kapsayıcıdır. Mesela, her maddi yapı hiyerarşik bir yan barındırdığından, yapıların kuramsal tasviri bu hiyerarşik yanı kapsamak zorundadır. Öte yandan her analiz maddi sistemin verili bir örgütlenme ve bütünleşme düzeyinden yola çıkar; hiyerarşik olarak örgütlenmiş kimi alt-yapıları tanımlamak ve sistemin “unsurları” arasında saymak ancak bir sonraki adımda mümkün olacaktır. Sistemlerin unsurlar ve o unsurların arasındaki ilişkilerden meydana geldiğini söylemek ancak bu sıra takip edilirse mümkün olur. O halde bir sistemi tanımlamak demek o sistemin unsurlarını ve o unsurlar arasındaki ilişkiyi tanımlamak de-

2 Engels, Frederick (1987), *Dialectics of Nature*. Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, C. 25 içinde, 311-588. New York International Publishers.

3 Hörz, Herbert et al., (1980), *Philosophical Problems in Physical Science*. Minneapolis: Marxist Educational Press, 1980.

4 Bu konuda detaylı bir tartışma için bkz. Marquit, Erwin (1980), “Physical Systems, Structures and Properties,” *Science&Society*, 44, No. 2:15-76.

mektir. Sistemin unsurları ve aralarındaki ilişkiler ilk önce verili oldukları düzeyin terimleriyle incelenir. Bunun ardından ilişkilerin daha kusursuz muhtevasına ulaşmak üzere, örgütlenmenin daha alt ve üst düzeyleriyle olan bağlantıları incelemek gerekecektir.

Temel kavramların içeriği bir kez sorgulanmaya başladı mıydı unsurları ve onların ilişkilerini bir araya getiren diyalektik karşılıklı bağlantıları inceleme gereği kendini dayatır. Newton mekaniğinde hareket yasalarının konusu olan temel unsurlar aslında fiziksel cisim taslaklarıdır; daha doğrusu noktasal kütlelerdir (ya da kütle noktaları). Fiziksel cisimlerin noktasal kütlelere indirgenebileceği fikri Newton tarafından açıkça dile getirilmemişse de, formüle ettiği hareket yasalarının zorunlu sonucu olarak görülmek durumundadır. Newton'un birincisi yasası (atalet yasası) düzgün doğrusal hareketini sürdüren bir cismin kendi ekseninde dönme ya da salınma hareketinde bulunmasını hesaba katmıyordu. Atalet kanunu bu gibi cisimler için bazı zamansal ve uzamsal ilişkiler koyutlar (*postüllar*). Newton cisimlerden bağımsız, deney öncesi (*a priori*) mutlak zaman ve uzamın varlığını kabul etmekteydi. Bugün zaman ve uzama ilişkin bu tür koyutların fiziksel açıdan anlamlarının olmadığını biliyoruz. Bununla birlikte, Newton'un hareket kanunları yalnız yaşamış olduğu dönem için devasa bilimsel önem taşımaz; fiziksel sistemlerin pek çok pratik durumda nasıl davrandıklarını bugün de uygun bir biçimde betimler. İşte bu yüzden Newton mekaniğindeki uzam ve zamanın, Newton'un farkında bile olmadığı fiziksel manaları olmalıdır. Madem ki, [Newton] yasalar[ı] uzam ve zamanı içeriyor ve madem ki, uzam ve zamanın deney öncesi bir anlamı olamaz; o halde bu kavramların fiziksel temeli, fiziksel dünyanın niteliklerini temellük etmiş yasalara içerilmişliklerinde aranmalıdır. Başka şekilde söylenirse, bir sistemin unsurlarının doğası ve bu unsurlar arasındaki ilişki birbirinden bağımsız kavranabilir şeyler değildir. Eğer "a" ve "b" arasında bir ilişki olduğundan söz ediliyorsa (sembolik olarak: aRb) aslında birbirinden bağımsız kavramlar şeklinde ortaya çıkamayacak, yani biri olmaksızın öteki de varolamayacak iki "nesne"den –unsurlardan ve onların ilişkilerinden- söz ediliyor demektir. Unsurlar ilişkilerinden ayırdırlar, ama unsur kavramı ilişkileri olmaksızın ortaya çıkamaz. Unsurların varlığı ilişkilerinin varlığıyla koşullanır, bunun tersi de doğrudur. Bu yüzden unsurlar ve o unsurların ilişkileri karşılıklı olarak hem birbirlerini dışlar, hem de birbirlerini koşullar. O halde diyalektik bir birlik oluştururlar. Bu birlik hem mantıksal hem de maddi düzeydedir. Unsurların ve onların ilişkileri-

nin maddi ve mantıksal muhtevası kendilerini konu edinen yasalarca ifade edilir. Yasalar doğa ve toplumdaki maddi sistemlerle yapısal olarak ilişkilendirildikleri takdirde, doğal ve sosyal bilimlerin temel yasaları unsurlar ve onların ilişkilerinin maddi muhtevasını açığa çıkartır.

Örneğin kütle gibi fiziksel bir niteliği ele alalım. Kütlenin büyüklüğü, Newton yasalarınca kuvvet ve o kuvvetin etkisi altındaki ivmenin ilişkisi-
dir; ama kuvvet diye de hızda artış meydana getirene denir.⁵ Bu durumda ivmeli hareket, düzgün doğrusal hareketin (atalet hareketinin) karşısında konumlanmıştır; bu ikisi ne birbirlerinden bağımsız olarak anlaşılabilir ne de kütle ve kuvvet kavramları olmaksızın. O halde, kütle Newton mekaniğinde ivmeli ve ivmesiz hareketin diyalektik birliği olarak karşımıza çıkar; hem birinci yasada (atalet kanununda) hem de ikinci yasada (kuvvet kütle ve o kütle ivmesinin çarpımına eşittir). Yani kütle, kuvvet, düzgün doğrusal hareket ve ivmeli hareket; bunların hepsi mekaniğin özel kategorileridir; bütün felsefi kategoriler için olduğu üzere, hiçbirini diğerlerinden bağımsız olarak tanımlamak mümkün değildir. Kategori olarak fiziksel kavram ve nitelikleri anlamak, ancak bunların arasında birbirini koşullayan ve dışlayan ilişkileri ortaya çıkaracak yasaların araştırılması sürecinde ortaya çıkar – aslında bu yasalar ilişkileri içermez, ilişkilerle aynı anda ve yan yana varolurlar. Mekaniğe Euclid-harici geometrilerin birbirlerinden habersiz olarak Lobachevskiy ve Bolyai tarafından keşfiyle, Newton'un deney öncesi uzam ve zaman kavramlarının terk edilme gerekliliği ve Riemann'ın önerdiği türden uygun bir geometrinin üzerine oturma-
cağı fiziksel bir temele duyulan ihtiyaç herkesçe aşikâr hale geldi. Newton mekaniğinin bu bakımdan mantıksal tutarlılığı mevcuttu, çünkü mesela Newton, kendisi farkında olmasa bile, “doğru”nun fiziksel temelini temin etmişti: doğru, düzgün doğrusal hareket halindeki fiziksel bir cismin doğrultusudur.⁶ Newton mekaniği fiziksel gerçekliği ne denli isabetle tasvir etmişse, bu doğruluk tanımı da kuşkusuz o ölçüde isabetlidir. Aslında bu örnekte Newton yasalarına derinlemesine yerleşmiş diyalektik muhtevaya tanık olmaktayız – her ne kadar Newton'un kendisi, olanca dehasına rağmen, bu anlamın farkına varmamış olsa da.

Marx metanın değişim değeri denilen politik ekonomi muammasını çözmüştü. Buradaysa diyalektik düşüncenin bir alana bilinçli biçimde

5 **Newton, Isaac** (1934), *Sir Isaac Newton's Principles of Natural Philosophy*, Florian Cajori (der.), C. 1, Berkeley, CA: University of California Press. Bu konuda “Tanım IV”e bakınız.

6 **Marquit, Erwin** (1990), “A Plea for a Correct Translation of Newton's Law of Inertia” *American Journal of Physics*, 58, No. 9: 867-70.

uygulanmasından kaynaklanan bir berraklıkla karşı karşıyayız; öyle ki Marx'ın *Kapital*'i halen basit biçimde tarihsel değeri haiz bir yapıt olarak değil, çağdaş bilimsel bir yapıt olarak değerlendirilmeye devam ediyor. Marx tarafından keşfedilmiş olan değer kanunu uyarınca; bir metanın değişim değeri, kendisinin üretimine katılmış toplumsal olarak gerekli emek zamanınca tayin edilir. Marx, metalar onları üreten üreticinin somut emek ürünü olsalar da, bu somut emeğin “farklılaşmamış insan emeğiyle özdeşleşerek onunla yan yana sınıflanması” nedeniyle, başka emek türleriyle de özdeşleşmek ve onlarla yan yana sınıflanmak zorunda olduğuna işaret eder. “Sonuçta bir yandan meta üreten her tür emek gibi somut insan emeği kalmaya devam eder, bir yandan da sosyal emek olarak sınıflanır...[T]ek tek insanların emeği kendi zıddının, yani düpedüz sosyal olan emeğin şeklini giyindir”⁷.

Bir metanın değişim değeri niceliksel ifadesini değer kanunu aracılığıyla edinir. Niteliksel ifadesini ise bir yandan değer kanunuyla, bir yandan da kendi diyalektik karşıtı ve meta olabilmek için her nesnenin muhtaç olduğu kullanım değeri aracılığıyla bulacaktır. Meta değiştirilebilir olduğu için üretilir. Değiştirilebilir, çünkü kullanım değeri vardır. Marx'ın kelimeleriyle: “kullanım değeri kendi karşıtının, yani değişim değerinin ifade biçimi, ya da fenomenal şekli haline gelir”.⁸ Bu aşamada Marx henüz fiyat ve değer arasındaki ilişkinin tartışmasına başlamamıştır. Aslında değişim değerinin fenomenal ifadesi [kullanım] değer[i] değil, fiyattır. Fiyat piyasada gözlem yapılarak doğrudan ölçülebilir, ancak değişim değeri doğrudan ölçülemez. Burada söylenenlerin tümü; temel niteliklerin öncelikle gözlem aracılığıyla tesis edilmek durumunda olduğunu (mesela gözlemi gerçekleştirmek için gerekli prosedürleri sınanmaya müsait biçimde tanımlamak gibi), bu nitelikler arasındaki ilişkileri tasvir eden yasalarınsa ancak daha sonra, daha ileri gözlemler ve kuramsal türetimler yoluyla şekillendirilebileceğini iddia eden çeşitli türden ampirisist görüşlerle keskin bir tezat halindedir.

Varsayımsal-tümdengelimci (*hipotetik-dedüktif*) sistemlerin temel mantıksal koyutu unsurların ve unsurlar arasındaki ilişki kategorilerinin varlığıdır. Bunlar sistemin temel terim ya da kavramlarıdır. Unsurlar ve ilişkileri, belitler (aksiyomlar) şeklinde daha özel biçimler oluşturacak şe-

7 Marx, Karl (1996), *Capital*, C. 1. Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*'ün 35. cildi, New York: International Publishers. s. 69.

8 Marx, Karl, agy, s. 66.

kilde bir araya getirilir. Kuramlar aksiyomlardan türetilir. Nesnel olarak varolan maddi sistemlerle, ya da onların genelleşmiş halleriyle uğraşıyorsak, unsurlar, ilişkiler ve aksiyomlar zihinsel etkinliğin keyfi ürünleri değil, sistemin maddi özelliklerinin yansımalarıdır. Her ne kadar sistemin mantıksal yapısı, unsurlar, ilişkiler ve bunları içeren aksiyomlar bir hiyerarşi meydana getiriyorlarsa da, örneklerimizin gösterdiği üzere aslında ontolojik ve epistemolojik olarak birbirlerini koşullarlar, yani birlikte meydana çıkarlar, biri diğerinin ardından değil, sanki ortak bir halatla tümü birden kendilerini, yukarı çekiyorlarmışçasına topluca yükselirler. Dahası, bir düzeyden diğerine geçilirken, unsurlar diyalektik karşıtlarının, yani ilişkilerin yerini alabilir, tıpkı ilişkilerin unsurların tarafına geçerek onların yerini alabilmesi gibi.⁹ Mesela fiziksel alan kavramı bir nesneyle o nesnenin içinde bulunduğu uzamın ilişkisini tarif etmek üzere ortaya atılmıştır. Elektriksel alan belli bir uzamsal durumdaki parçacığa etkiyen kuvveti ifade eder. Başka bir düzeydeyse, alan fiziksel maddenin tüm sıfatlarıyla karşımıza çıkar: kütle, momentum, görelî lokalizasyon vb – yani adlı adınca fiziksel bir nesne olarak.

Sistemlerin hiyerarşik yapısı bilinmek isteniyorsa bir yapısal düzeyden diğerine geçilirken kategorilerin nasıl kendi karşıtlarına dönüşüyor olduğunu bilmek vazgeçilmez önemdedir. Marx'ın toplumsal gelişim yasasında toplumun ekonomik temelinin oynadığı rol, bu bilinmeden anlaşılabilir. Üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyi, belli bir sosyo ekonomik formasyonun o andaki gelişim aşamasının esas muhtevasını teşkil eder. Üretim ilişkileri bu muhtevanın işleme koyulma biçimidir. Ancak gelişen üretici güçler karşısında kendisini görelî olarak sabit tutmaya çalışan üst-yapı ile olan ilişkisi sözkonusu olduğunda; biçim, yani üretim ilişkileri bu sefer içerik haline gelir. “Toplumun ekonomik temeli” tamlaması Marx tarafından üretim ilişkilerinin üstyapıyla olan ilişkilerini, üretici güçlerle olan ilişkilerinden ayırt etme maksadıyla kullanılmıştır.

Bir sistemle (ya da sistemin kuramdaki yansımalarıyla) ilişki halindeki temel kavramların tezahür etmelerinde, yani meydana çıkmalarında diyalektik süreçlerin işgal ettiği yere ilişkin bu kısa özetin ardından, artık kararlılık ve gelişmeyle ilgili sorunlara geçebilirim. Özellikle de bir sistemin hareket, kararlılık, büyüme ve dönüşüm süreçlerinde çelişkilerin rolünü ele alacağım. İlk bakışta öncelik harekete kıyasla kararlılıkta olmalıymış

⁹ Uemov, A. I. (1963). *Veshchi, svoistva, i otnosheniia* [Şeyler, Özellikler ve İlişkiler] Moskova: Izd. Akademii Nauk SSSR, 1963, Rusça, Bölüm 4.

gibi gelebilir. Ama nasıl ki Newton mekaniğinde istirahat, tekdüze hareket (yani sabit hızdaki düzgün doğrusal hareket) tarafından kapsanıyorsa, aynı şekilde kararlılık da yasalarca idare edilen değişimler (yani hareket) tarafından kapsanabilir. Bu yüzden de, eğer gelişim sürecinin tümünü göz önüne alırsak kararlılık ve hareket tam anlamıyla diyalektik bir karşıtlık oluşturmaz. Öte yandan, sistem gelişiminin belli bir evresinde kararlılık ve hareket karşıtlar şeklinde karşı karşıya gelebilirler; bu durumlarda iç içe geçmişlikleri diyalektik biçimde incelenmelidir.

Fizikte hareket

Aristoteles hareketi en genel anlamda bir potansiyelin gerçekleşmesi olarak, yani potansiyel olandan fiili olana diyalektik geçiş şeklinde açıklamıştı. Hareket böylelikle iki farklı diyalektik altında ele alınıyordu: Potansiyel bir varlık durumundan fiili bir varlık durumuna geçiş olarak ve bir varlık durumundan diğerine geçiş (ya da yalnızca bir durumdan bir diğerine geçiş) olarak. Burada kendimizi yeni bir karşıtlık önünde buluyoruz, mevcut durumlar ve aralarındaki geçişlerden meydana gelmiş bir karşıtlık. Diyalektik dünyagörüşünde esas olan her şeyin sürekli bir akış halinde olduğudur. Yani diyalektik görüş önceliği harekete (yani geçişlere) verir, durumlarıysa hep geçiş halinde, geçici olarak değerlendirir. Diyalektik görüş bir yandan birbirinden ayrı durumlara kavramsallaştırmamıza olanak tanır, bir yandan da hareketin sürekliliğini gözden kaybetmez—örneğin radyoaktif bozunmada bir izotop diğerine bozunur.¹⁰ Diyalektik görüş, Bertrand Russell'in, Zeno'nun ok paradoksuna çözüm olarak ileri sürdüğü, hareketi hareketsizlik durumlarının ardışıklığı olarak gören indirgeyici tanımlamalara taban tabana zıttır.¹¹ Uzamda basit bir yer değiştirme türünden hareketleri matematikselleştirmek üzere hareketi konumların ardışıklığına indirgemek mekanik sistemleri incelemek için zamanında bize çok güçlü bir araç verdiyse de; hareketin kuantum-mekaniksel tasarımına ihtiyaç duyulan mikrodünyaya doğru inildikçe bu görüşün sınırları iyiden iyiye belirginleşti. Hegel, hareketi hareketsizlik durumlarının ardışıklığının cisimleşmesinden ibaret gören bu yaklaşımın kısıtlılığını aslında çok önceleri şöyle dile getirmişti: "Asıl güçlük düşünceyi mağlup etmektir,

10 Marquit, Erwin (1978-79), "Dialectics of Motion in Continuous and Discrete Spaces" *Science&Society* 2, No. 4: 410-425.

11 Salmon, Wesley C. (1975), *Space, Time and Motion*. Encino, CA: Dickenson

güçlük çıkararak her zaman düşüncenin ta kendisidir, çünkü bir nesnenin tam da ayrılmışlığında birleşmiş olan kertelerini birbirlerinden ayrı tutmaya çalışır.”¹²

Kararlılık

Sistemin kararlılığı hem mutlak hem görelidir, tıpkı sınırlarının hem görelisi hem de mutlak olması gibi. Sistem, içinde temel nitelikte değişimler meydana geliyor olsa bile kararlı olarak değerlendirilebilir. Başka deyişle, bir sistemin bazı yanları dönüşüm halindeyken, başka bazı yanları kararlılığını koruyabilir. Bir atom hem kimyasal reaksiyonlarda rol alabilir, hem de bütünlüğünü muhafaza edebilir. Bir aile doğum ve ölümlere rağmen aynı aile kalmakta devam eder. Zaten sistemin kararlılığı ve sınırları görelilik ve mutlaklık niteliklerini taşımasaydı, sistem kavramı tamamen manasız hale gelirdi. Eğer sistemin unsurları arasındaki ilişkiler kararlı değilse, o zaman ortada ilişki olmadığını söylemek gerekirdi ve kendimizi kaos önünde bulurduk – yani, evrensel bağlantılılık hakkındaki diyalektik-materyalist ilkeyi ihlal edecek ölçüde birbirleriyle bağlantısızlaşmış unsurlar önünde. Kararlılık demek temel yapısal unsurların niteliksel olarak sabit ilişkiler içinde bulunması demektir. İlişkilerin görelisi olarak sabit olması sistemin gerçekliğine bir yakınsama biçimi olarak indirgemeyi, yani sistemin daha ayrıntılı incelenmek üzere parçalarına ayrılmasını olanaklı kılar. Karşılıklı her bağlantı, bağlananların görelisi ayrılmışlıklarını varsaymak zorundadır, zira ancak ayrılmış olanlar bağlanabilir. Bir hücrenin çekirdeği, tam da hücrenin geri kalanıyla kararlı bir ilişki içinde olmasından ötürü hücreden bağımsız olarak incelenebilir. Ancak çekirdeğin daha iyi anlaşılması, hücrenin geri kalanıyla olan bağlarının yeniden tesis edilerek bütün bir hücre içindeki işlevinin anlaşılmasını gerektirir. İlişkilerin niteliksel bakımdan sabit olması, niceliksel bakımdan da sabit oldukları anlamına gelmez. Sistemler niceliksel değişimlerin varlığında da, yokluğunda da kararlı olabilirler. Niteliksel olarak değişimsiz kararlı durumda olan sistemlerin genellikle dengede olduğu söylenir. Bu denge görelisi olarak sta-

12 Hegel, G.W. F. (1892). *Lectures on the History of Philosophy*, C. 1, Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner, s. 274. *Anti-Dühring*'de Engels'in, Hegel'in Zeno'nun ok paradoksunu nasıl "çözdüğü"nü alıntılanması, bir çok Marksist üzerinde, mantıksal çelişkilerin de diyalektik çelişkiler olabileceği yolunda uzun sürmüş, halen de sürmekte olan, ideolojik bakımdan zarar verici bir yanılsamaya neden olmuştur. Konunun ayrıntılı bir tartışması için bkz. **Erwin Marquit**, "Materialist Critique of Hegel's Concept of Identity of Opposites", *Science&Society*, 54, No. 2: 147-66

tik olabilir; bir ipin ucunda kıpırtısız biçimde asılı duran bir ağırlık böyledir. Bir ülkede iktidarın, aralarındaki bütün çıkar uyumsuzluklarına rağmen belli finans kapital grupları tarafından paylaşılması daha uzun süreli statik dengeye bir örnektir. Başka türden bir denge titreşimsel harekette karımıza çıkar; mesela bir ipin ucunda yukarı aşağı gidip gelen bir ağırlık. Bu hareket türü genellikle statik denge olarak tanımlanmaz, daha çok statik ve dinamik dengeler arası bir ara evredir. Dinamik dengeye gelince; mesela bir popülasyonda doğumlar ve ölümler birbirine eşitse (diyelim bir yıl içinde) o zaman dinamik dengeden bahsetmek gerekir. Eğer bir sistem önceki bir durumuna geri dönecekse, o zaman bir döngünün (*cycle*) ötesinde büyümekte ya da gelişmekte olduğundan söz edilemez. O halde niteliksel değişme, büyüme ve gelişme kavramları ancak görelî olarak mümkündür. Bitkilerin yaşamdöngüsünde, tohumlar tomurcuklanır, dal büyür, çiçek açar ve yeni tohumlar ürer; ancak bitki genetik bir değişim geçirmediği sürece kuşaklar arasında niteliksel değişim olduğunu ileri sürülemez (elbette çevresel koşulların sabit olduğu varsayıldığında).

Sistemler daima içsel ve dışsal hareketliliklerle karşı karşıya olduklarından, kararlı olma denilince değişimden yalıtılmış olmak anlaşılmalıdır; sözkonusu olan daha ziyade değişim karşısında kararlı olmaktır. Bir sistemin kararlılığı, o kararlığı doğuran ve kesintiye uğratan karşıt eğilimler dikkate alınarak incelenmelidir. Aslında bir sistemin kararlılığını araştırmak için sıkça kullanılan bir yöntem istikrar bozucu bir ögeyi devreye sokarak ne gibi bir sonuca yol açıldığını gözlemektir. Eğer niteliksel bir değişim ortaya çıkmazsa, sonuç genellikle titreşimsel bir hareket olacaktır – bu da titreşimsel bir sistemin dengede olduğunu kabul etmek için ilave nedendir.

Genellikle kararlılığa yol açan denge hali karşıtların her bakımdan eşdeğerde olmalarını gerektirmez. Denge için gerekli niceliksel denklik kısmen niteliksel denklığı gerektiriyor olsa da eğilimlerden birinin niteliksel açıdan tayin edici rolü oynadığı nadir değildir. Örneğin, bir ipin ucunda kıpırtısız duran ağırlık için, dengeyi tesis eden aktif kuvvet kütleyi çeken yerçekimi kuvveti; karşıt eğilimse ipin gerilmesiyle ortaya çıkan, yukarı çekici elastik kuvvettir. Her iki eğilim de mekanik kuvvetler olmaları bakımından niceliksel ve niteliksel olarak eşittir, ama elastik ve gravitasyonel kuvvetler olarak görülürlerse niteliksel bakımdan birbirlerinden farklıdır. Denge durumunda bile bir eğilimin diğerine hakimiyeti kapitalist sosyoekonomik formasyonda çarpıcı biçimde görülebilir. Kapitalist sınıfın

üstyapıda işçi sınıfına egemen olması kapitalist üretim ilişkilerinin görece istikrarını güvence altında tutar. Bu örneğe hakikatte gelişme halindeki bir sistemle karşı karşıya olduğumuz ileri sürülerek itiraz edilebilir. Yine de, sistemin gelişmekte olması onu kararlı durumda tutan dengelerin yokluğunu gerektirmez. Sistemler değişmeler bile bazı yanlarının değişmeden kalmaya devam edeceklerine daha önce değinmiştim, zaten başka türlü yapıdan bahsetmek hepten manasız olurdu.

Büyüme

Bir sistemin büyümesini değerlendirmeye kalktığımızda, derhal iki karakteristik durumu birbirlerinden ayırt edebiliriz. İlkinde, sistemin mevcudiyetinin temelini oluşturan temel çelişkiler tekyönlü bir doğrultuda niceliksel olarak değişmektedir. Güneşte gerçekleşen termonükleer yanma sürecinde hidrojen ve helyum birbirlerine karşıt olarak konumlanırlar. Helyumun oluşması sürecinde yakıt olarak hidrojen tüketilir. Yanma süreci, gravitasyonel kuvvetlerin etkisiyle güneşin içe doğru büzüşmesini önleyecek dışarı doğru itici enerji yayımına neden olur. Bu dengenin sürdürülebilmesi için hidrojenin durmaksızın tüketilmesi gerekir, ta ki içe doğru çekici gravitasyonel kuvvetlerin dışa doğru itici kuvvetlere galebe çaldığı ve sistemin çöktüğü bir noktaya dek – yani aslında ani bir niteliksel dönüşüme uğradığı noktaya dek. Ancak büyüme sürecinin bu tekyönlü doğrultusu daima görelidir, gelişimin çeşitli evrelerinde bir ya da birden fazla noktada süreç tersine dönebilir. Mesela, güneşin oluşumu sürecinde, termonükleer yanma sürecinin başlayabilmesi için yeterli miktardaki ilk- sel hidrojen birikiminin temininde gravitasyonel kuvvetlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Benzer şekilde, sermaye birikimi kapitalist devlete, kapitalist üretim ilişkilerini bu ilişkilere direnen işçiler karşısında muhafaza edecek iktidarı için maddi temeli sağlar. Sermaye biriktikçe, işçi sınıfının görece gücü de değişime uğrar ve tarihsel gelişimin iniş çıkışlarına, çelişkilerin görece ağırlıklarındaki ufak tefek oynamalara rağmen nihayetinde üretim ilişkilerinde değişim yapabilecek bir raddeye ulaşır. Sistemin gelişme tarzından köken alan niceliksel değişimlerin yasalarca idare olunan eğilimleri bütün bu ufak tefek oynamaların üzerine ilave olur. Bütün bu değişiklikler sistemin niteliksel bakımdan dönüşümüyle sonuçlanır.

Diğer bir durumda, ikincil bir çelişki niceliksel büyümesini sürdürerek birincil çelişkiyle çatışma noktasına gelir. Bu durumda sistemin gelişimi

yeni bir karşıtlar çiftinin niceliksel gelişimine bağlı olacaktır. Örneğin, feodal sistemde birincil çelişki feodal bey ve serf arasındaydı. Ama feodal düzenin sonunu getiren, serflerin Avrupa çapında sahip oldukları sayısal üstünlük değil, o sıralar büyümekte olan ve sonunda feodal sektörle sınıf çatışmasına girecek olan kapitalist sektör oldu.

Burjuvazinin kendi liderliği altında işçi sınıfı ve feodal köylülükle ittifak kurmasıyla, antifeodal kuvvetlerin gücü feodalizme karşı muzaffer devrimler gerçekleştirmelerine olanak tanıyacak raddede arttı. Kimyasal moleküllerin oluşum sürecinde birincil karşıtlık elektronların negatif yüküyle, çekirdeğin pozitif yükü arasında kuantum-mekaniksel yasalarca dolayımlanan karşıtlıktır. Hareketli elektriksel yükler manyetik alanlar oluşturur, ama manyetik alanlar da daha hafif molekül ve atomların yapısını belirler. Giderek daha karmaşık atomlara ulaştıkça, atomlardaki bazı elektron konfigürasyonlarının ortaya çıkardığı manyetik etkileşimler, atomlardan moleküler yapılar oluşmasında tayin edici olacak denli kuvvetli hale gelir. Başka deyişle, karşıt elektriksel yükler arasındaki etkileşimler karşıt manyetik kutuplar arasındaki etkileşimlere dönüşür. Bunların da önemleri o derece artabilir ki, sonunda moleküler sistemin tüm davranışına egemen olabilirler.

Dönüşüm

Büyüme süreçlerindeki niceliksel değişimler nihayetinde niteliksel değişimlere yol açarlar. Aslında her niceliksel değişim niteliksel değişime yol açabilme kudretindedir. Mesela, kafi derecede hassas bir detektöre sahip bir kontrol sistemi düşünelim. Bu sistem, her bir keyfi niceliksel değişimde bütün sistemin niteliğini değiştirecek bir olaylar serisini tetikleyecek şekilde ayarlanabilir. Her niteliksel değişim önceki durumun inkârıdır (*negation*) – yani, daha önce mevcut olan artık yoktur. Ama arı anlamıyla kaos ile karşı karşıya değilsek, eski ve yeni durumlar arasında bir bağlantı muhafaza ediliyor olmalıdır. Başka deyişle, eski ve yeni bir süreklilik zincirinde birleşmiş olmalıdır. Bu takdirde dönüşmüş bir sistemden söz ederiz, yani bütünlük düzeyi belli ölçülerde korunmuş, ancak niteliği inkâr edilmiş bir sistemden. Hegel bu diyalektik inkâr sürecini tarif için *aufheben* terimini kullanmıştı. İngilizce’de bu terimi genellikle *sublate* (aşma) kelimesi ile karşılıyoruz; bu kelimenin Latince kökeni aynen Al-mancasında olduğu gibi hem yukarı kaldırmak, hem de götürmek, fesh

etmek anlamlarını işaret eder. O halde her niteliksel değişim aşma vasfını haizdir. Ancak inkârın karakteri elbette durumdan duruma değişebilir. Gazın moleküler bir sistem olduğu düzeyden termodinamik düzeye ilerledikçe, ayrıksı bir yapıdan sürekliliği olan bir ortama ilerlemiş oluruz. Bu geçişe neden olan fiziksel süreçler elbette fiziğin asıl konusunu oluşturur.

Kapitalizmden sosyalizme geçişle, o zamana dek burjuvazinin işçi sınıfı üzerindeki hakimiyeti, işçi sınıfının burjuvazi üzerindeki hakimiyeti tarafından inkâra uğratılır. Hükmetme ve hükmedilme ilişkileri yerlerini işbirliği ve karşılık yardımı bırakır ki, bu da kendi karşıtına inkâr edilmenin bir örneğidir. Ancak feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde hükmetme ve hükmedilme ilişkileri varlıklarını korur, zira burada sömürücü üretim ilişkilerinin bir çeşidinden diğerine geçiş sözkonusudur. Bir sistemin ileriye dönük gelişimini tayin eden her zaman birincil çelişkiyle ilişkili niceliksel değişimler değildir. Yeni çelişkiler ortaya çıkabilir ve önemleri, tıpkı feodalizmden kapitalizme geçiş süreciyle ilişkili olarak sözünü ettiğim gibi, giderek artabilir. Bir adım ötede, artık birincil çelişkinin kimliği değişir – tıpkı daha önceleri bey ve serf arasında mevcut çelişkinin yerini kapitalist üretim tarzı ile feodal üretim tarzı arasındaki çelişkiye terk etmesi gibi. Eski çelişki sosyoekonomik formasyonun hem tanımını hem de düpedüz varlığı için önemli olmaya devam edebilir, ancak artık gelecekteki niteliksel değişimlerin doğasını belirleyecek olan bu çelişki değildir. İşte bu nedenle, gelişimin spiral niteliği, inkârın inkârı yasasının doğrudan sonucu olarak görülemez. İnkârın inkârı, daha önce meydana çıkmış niteliklerin her zaman daha üst bir düzeyde yeniden belirmesine yol açmak zorunda değildir.

İlkel komünal toplumlardaki sömürücü olmayan üretim ilişkileri sömürücü üretim ilişkilerince hakikaten inkâra uğratılmıştır. Sosyalizme geçişle beraber sömürücü olmayan ilişkiler daha üst bir düzeyde tekrar ortaya çıkar. Burada spiral gelişimden bahsedebiliriz. Ama bu sömürücü ilişkilerin de ileride tekrar ortaya çıkmaya yazgılı olduğu anlamına gelmez. Sömürü ilişkilerinin yüksek bir teknolojik gelişim düzeyinde ortadan kalkması, özel mülkiyet kurumunun ortadan kalkması için gerekli temeli sağlar. İnsanlar arasındaki ilişkiler yeni biçimler almaya devam etseler de, bu biçimler artık mülkiyet ilişkilerini içermeyecektir. Daha önceki niteliklerin tekrar tekrar belirmesi gerektiği genel bir felsefi ilkeymiş gibi dile getirilemez. Böyle tezahürlerin vuku bulup bulmadığını her bilim kendi dairesinde incelemelidir. Marx kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecini

inceler ve ulaştığı sonuçları *Kapital*'de özetlerken tam da bunu yapmaktaydı: “Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. ... Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.

“Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyet, bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlanmanın olumsuzlanmasıdır.”¹³

İnkârların birbirini izlemesine bir diğer örnek olarak, bir gazın önce sıvı, ardından katı safhaya ulaşmaya dek soğutulmasını alalım. İlk aşamada (ya da gaz fazında) tekil moleküller birbirleriyle arada bir çarpışmak haricinde birbirlerinden bağımsız hareket edeceklerdir; ancak çarpışmaların sonuçları bütün molekülleri etkiler, çünkü toplam enerji bilindik bazı istatistik yasaları uyarınca tüm moleküllere belli ölçülerde dağılacaktır. Sıvı safhada, sistemin fiziksel davranışını tayin eden komşu moleküller arasındaki etkileşimin düzeyidir; yani moleküllerin gaz safhasındaki göreceli bağımsızlıkları inkâr edilmiştir. Ancak moleküllerin komşularıyla uzamsal olarak ilişkilene seçenekleri sınırlanmış değildir; komşular durmaksızın birbirleriyle yer değiştirir. Katı safhadaysa sistemin genel davranışını tayin eden hâlâ büyük ölçüde komşu moleküller arası etkileşimlerdir belki, ancak her molekülün komşu moleküllere kıyasla sahip olduğu göreceli serbestlik burada inkâr edilmiş ve birbirine komşu moleküller arası sabit ilişkiler onun yerini almıştır. Bu örnekte spiral gelişimden söz etmek yerinde olmaz. Peki, o zaman spiral gelişim kavramının inkârın inkârı yasasıyla ilişkisi nedir? Spiral gelişim kavramı bir sistemin gelişim sürecindeki birincil çelişki de dahil kimi temel niteliklerin ileride yeniden ortaya çıkabileceklerinin altını çizmenin bir yoludur; sözkonusu olan döngüsel bir süreç değil, sistemin tanımlayıcı özelliklerinin niteliksel olarak farklı bir düzeyde yeniden ortaya çıktıkları ilerleyici bir gelişim sürecidir. İnkârın inkârı yasası ise doğrusal, ilerleyici gelişimi tanımlar. Spiral gelişimin betimlediği kimi süreçler mevcut olabilirse de, bu gelişim türünün evrensel geçerliliği olduğundan söz edilemez; o nedenle de bir yasa olarak kabul edilmemelidir.

13 **Marx, Karl**, *Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi*, C. I, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, s. 729.

Niteliksel değişim süreçlerinin bütün sistem için küçük ya da büyük sonuçları olabilir. Öyle bir niteliksel değişim olur ki, bütün sistemin yeniden tanımlanması gerekir. Düzlükteki jeolojik bir oluşum giderek büyüyebilir ve mesela, bir dağ silsilesi oluşturabilir. Başka bir jeolojik oluşumsa önce büyüyebilir; ardından yağmur ve rüzgarın etkisi altında çeşitli aşınma süreçlerinden geçerek kelimenin tam anlamıyla yok olabilir. Bu süreçlerin her ikisi de diyalektik inkâra örnektir. Ama ikinci örnekte gelişimin hangi doğrultuda devam edeceği takip edilmek isteniyorsa, sistemin sınırlarını yeniden tanımlamak yerinde olur. Aşınmaya uğramış oluşumun bir kısmı dereyatağında tortuya, bir diğer kısmı çölde kuma dönüşmüş ve bunlar da kendi hesaplarına yeni jeolojik sistemlere dahil olmuş olabilirler. Proton ve anti-proton, protonium adlı atom-benzeri bir sistem oluşturur. Ama bu sistem, proton ve elektron tarafından oluşturulan hidrojen atomu gibi kararlı olmak bir yana, çok ama çok kısa ömürlüdür; saniyenin fraksiyonları kadar bir süre içinde proton ve antiproton birbirlerini yok ederler; yokolmanın ürünleri de dört bir yana dağılır. Bu süreçte enerjinin korunumu kanunu ihlâl edilmiyor bile olsa; yani yokolma anındaki enerji, yokolma sonrasındaki enerjiye eşit bile olsa, eğer yokolmanın ürünleri başka sistemlere içerilmiş durumdaysa artık sistemden söz etmenin anlamı yoktur. Tarih, ulus-devletlerin ve halkların başka devletlerin içinde eriyerek kaybolduğu ya da tekil devletlerin her biri ayrı yollar izleyecek iki ya da daha fazla devlete bölündüğü pek çok örnekle doludur.

Sosyal alana ilişkin Marksist yazında antagonist ve antagonist olmayan çelişki terimlerine sıkça rast gelinir. Kapitalistlerle işçiler arasındaki çelişki antagonist bir çelişki olarak tanımlanır, zira bu çelişkinin çözümü kapitalist üretim ilişkilerinin yıkılmasından ve kapitalistlerin bir sınıf olarak ortadan kaldırılmasından geçmektedir. Köylüler ve işçiler arasındaki çelişki ise antagonist olmayan bir çelişki olarak tanımlanır, zira burada çelişkinin çözümü köylülüğün bir sınıf olarak ortadan kaldırılmasından değil; işçiler ve köylüler arasında oluşturulacak sınıfsal bir ittifaktan geçmektedir. Köylülükteki haliyle özel mülkiyet, aşama aşama (bu aşamalar ülkeden ülkeye değişebilir) kooperatifler ya da devlet çiftliklerine varacak bir süreçte tüm toplumun mülkiyeti haline dönüştürülür. Sosyal alanda antagonist ve antagonist olmayan çelişkiler arasında yapılan ayırım, sosyal politikaların şekillendirilmesinde kılavuz işlevi görebilir.

Bu kavramları fiziksel dünyada uygulamaya koymak insana çekici gözükür, böylece mesela bir elektronun negatif yüküyle protonun pozitif

yükü arasındaki ilişki antagonist olmayan çelişkinin bir örneği olarak tanımlanmaya kalkışılabilir; zira bu ikili kimyasal atomları oluştur; ama protonla antiproton arasındaki çelişkinin antagonist bir çelişki olduğu söylenecektir, zira bu ikisinin bir araya gelmesi her birinin yok olmasıyla (yani her ikisinin de olduklarından tamamıyla farklı bir şeye dönüşmesiyle) sonuçlanır. Bu ayrım bilimsel bilgimize en ufak bir şey eklemeyiz; üstelik ancak önceden edinilmiş bilgiler temelinde mümkündür. Aynı şekilde, kimi biyolojik türler arasındaki ilişkinin antagonist olup olmadığının epistemolojik değeri yoktur. Parazitik ve sembiyotik ilişkiler bu terimleri kendilerine uygulamak konusunda hayli davetkârdır. Her iki ilişki türü arasındaki fark biyolojinin kendi terimleri tarafından antagonist ve antagonist olmayan ikilisinden çok daha açık ve incelikli biçimde tanımlanabilir. O halde çelişkilerin antagonist olan ve olmayan şeklinde tanımlanması hiç de genel felsefi düzeye özgü bir ayrım değil, özel bir bilimin özel bir ayrımıdır.

Dönüşüm üzerine tartışmamız sonucunda, kimisi sistemin gelişimine ancak ihmal edilebilir derecede etkide bulunabilecek; kimisi ise doğrudan sistemin yapısını belirleyecek, hatta düpedüz sistemin yeniden tanımlanması gereğini zorlayacak hayli geniş bir niteliksel değişimler yelpazesine uğraşmakta olduğumuzu görüyoruz. Kharin bu değişimleri üç grup altında ele almayı önermişti: aşma, dönüşüm ve tahrip edici inkâr¹⁴. Yukarıdaki tartışmamızda tüm diyalektik inkâr süreçlerinin aşma olarak tanımlanması gerektiğine ilişkin tanıtılar sunduk. Yine de, Kharin'in çabasını takip ederek niteliksel değişimlerin daha yetkin bir sınıflamasını geliştirmeye çalışmak daha faydalı olabilirdi.

Diyalektik materyalizmin, yöntembilimsel bir araç olarak her bir bilim için sahip olduğu değer yalnızca bilimsel bir kuramın şekillendirilmesi için elverişli bir felsefi çerçeve sunması değil, araştırmacıyı ne tür süreçlerle karşı karşıya olduğu konusunda kendisine soru sormaya teşvik etmesindedir. Bu sorulara her bir özel alanda, o alanın olanca bilgisi ışığında kendi özel biçimleri verilmelidir. Niteliksel değişim süreçlerinin felsefi bakımdan tanımlanması işte o zaman bilimsel araştırmanın uzun ve ayrıntılı sürecinin hem başlangıç aşamasını, hem de önemli bir aşamasını teşkil edecektir.

¹⁴ Kharin, Yu.A. (1981). *Fundamentals of dialectics*. Moskova: Progress Publishers.